

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета Универзитета у Београду, донетој на седници 1. априла 2021. године, изабрани смо у Комисију за оцену и одбрану докторске дисертације Ане М. Ђорђевић под називом „ЕТНИЧКЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ: КОНСТРУИСАЊЕ ЗНАЧЕЊА КРОЗ КОЛЕКТИВНИ РАД СЕЋАЊА“. Комисија је оценила ову дисертацију и подноси следећи извештај.

1. Основни подаци о кандидаткињи и дисертацији

Ана Ђорђевић рођена је 1991. године у Београду. Основну школу завршила је у Обреновцу. Филолошку гимназију у Београду завршила је 2010. године и исте године уписала је основне студије психологије на Филозофском факултету у Београду. Дипломирала је 2014. године са просеком 9,36. Мастер студије завршила је 2015. године са просеком 10. Мастер рад насловљен „Утицај социјалних норми на комплексност и инклузивност социјалног идентитета“, под менторством проф. др Ирис Жежељ, био је у ужем избору за најбољи дипломски/мастер рад у психологији за 2014/2015. годину. Докторске студије психологије на Филозофском факултету у Београду уписала је 2015. године као прворангирани кандидат. До предаје докторске дисертације положила је све испите са просечном оценом 10 и одбранила нацрт дисертације.

Током свих нивоа студија, кандидаткиња је била добитница стипендије Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а током завршних година основних студија и награде за одличне студенте општине Обреновац и ПД Термоелектране „Никола Тесла“ у Обреновцу. Од школске 2016/2017. до 2018/2019.

године била је ангажована у настави као студент-докторанд на Одељењу за психологију Филозофског факултета, у оквиру курса Увод у квалитативна истраживања.

Током мастер и докторских студија кандидаткиња је похађала међународне курсеве и бројне радионице и семинаре за младе истраживаче. Конкретно, на мастер студијама била је полазница курса “Social Trauma Course” у склопу међународне мреже истраживача “Trauma, Trust, Memory”, током ког је похађала међународну летњу школу организовану од стране мреже и финансирану од стране Немачке службе за академску размену (DAAD). У оквиру исте међународне мреже учествовала је и у организацији летње школе “Migration – Trauma in Transition Summer School: Exploring sociotraumatic roots of dealing with refugees” на Филозофском факултету у Београду 2018. године.

На првој години докторских студија 2016. године изабрана је на конкурс Регионалног програма за промоцију истраживања (RRPP) да учествује у семинару “Research Academy: Introduction to Social Science Research Methods for Junior Researchers in the Western Balkans”, одржаном у Сарајеву. У мају и септембру 2017. године похађала је међународни курс “Psycho-Politics of Self-Exposure” на Архус универзитету у Копенхагену. Крајем 2017. године придружила се међународној докторалној мрежи под називом “Cultural Psychology Network”, а крајем 2019. године организовала је и састанак ове мреже у Београду, у сарадњи са проф. др Александром Бауцалом и колегиницом Тијаном Никитовић, који је финансирао Институт за психологију у Београду.

Истраживачко искуство кандидаткиња Ана Ђорђевић стекла је на бројним пројектима у земљи и иностранству. Током основних студија учествовала је у пројектима Црвеног крста Београд, а истраживачку праксу обавила је у склопу међународног пројекта “Cost Action IS 1205” под менторством проф. др Ирис Жежељ. Од 2016. до 2019. године кандидаткиња је била ангажована као истраживач на пројекту „Идентификација, мерење и развој когнитивних и емоционалних компетенција важних друштву оријентисаном на европске интеграције“ Института за психологију Универзитета у Београду, а током 2017. године сарађивала је са Институтом за социолошка истраживања на пројекту „Култура рађања и партнерски односи у Србији“. Од 2019. године запослена је као истраживач сарадник на Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, на пројекту „Политике друштвеног памћења и националног идентитета: регионални и

европски контекст“ који је финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Тренутно је ангажована на међународним пројектима Horizon 2020 “Enlightened trust: An examination of trust and distrust in governance – conditions, effects and remedies” и “Democratic innovations in European Union and Western Balkans movements” у склопу међународне мреже “Jean Monnet Network”. У оквиру Института за филозофију и друштвену теорију чланица је Лабораторије за активно грађанство, као и редакције новооснованог часописа „Критика: часопис за филозофију и теорију друштва“.

Кандидаткиња је објавила укупно четири рада у домаћим часописима, од чега три у часописима који су категорисани од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Поред тога, има три саопштења у целини са конференција од националног значаја, и укупно девет учешћа у националним и међународним конференцијама.

Докторска дисертација Ане М. Ђорђевић под називом „ЕТНИЧКЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ: КОНСТРУИСАЊЕ ЗНАЧЕЊА КРОЗ КОЛЕКТИВНИ РАД СЕЋАЊА“ састоји се из шест поглавља, списка литературе и три прилога. Она садржи укупно 248 страна, од чега 213 страна основног текста. Списак коришћене литературе наведен је од 214. до 231. стране и садржи 305 библиографских јединица.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет емпиријског истраживања и теоријске концептуализације у докторској дисертацији Ане Ђорђевић јесу етничке идентификације грађана Србије. Проблем на који је рад усмерен вишеструко је и исцрпно контекстуализован – у теоријском, историјском и емпиријском смислу. Феномену етничких идентификација кандидаткиња је приступила критички, кроз покушај да најпре теоријски ситуира однос између етницитета и идентитета (и у ширем смислу друштвеног и индивидуалног), како у психологији, тако и у другим областима друштвених наука, као и да преиспита његове предуслове и импликације и укаже на ограничења уобичајених психолошких концептуализација које су доминантно есенцијалистичке и индивидуалистичке. Кроз ова теоријска разматрања, и сам појам идентитета је детаљно критички анализиран и понуђени су аргументи у прилог реконцептуализације појма (етничког) идентитета као динамичког, процесуалног и социо-културно посредованог, и то у контексту локалних и историјски променљивих друштвено-

политичких значења, пракси и односа. Ова реконцептуализација омогућена је позиционирањем рада у оквиру културно-историјског приступа у психологији који је усмерен на интеракцију између индивидуе и културе која је првенствено анализирана кроз симболичке процесе посредовања и ко-конструисања. Такво позиционирање омогућило је не само реконструкцију појма етничког идентитета, већ и појма културе/заједнице и њиховог међусобног односа. Друштвено је препознато као конститутивно за индивидуалног субјекта, који на различите (иако у културним оквирима ограничене) начине повратно одржава и репродукује, али и мења и проблематизује културну заједницу. Тако је као главни циљ дисертације постављено испитивање начина на које особе, у интеракцији са другима, представљају, разумеју, доживљавају и користе значења и праксе етничке културе у којој се социјализују, као и начина на које се путем ових значења и пракси идентификују и позиционирају у односу на друге људе и друге етничке заједнице и традиције. С обзиром на то да се процес (само)одређења људи преко припадности народу и етничкој култури разуме као посредован локалним, културно-историјски специфичним значењима, обрасцима, праксама и артефактима, неопходна је упознатост са локалним контекстом како би се њихов садржај и импликације разумели. Због тога се кандидаткиња упустила у разматрање и ширих друштвених и политичких процеса који су били релевантни за југословенски и српски контекст током претходних неколико деценија кроз анализу процеса етно-национализације пост-југословенских друштава.

Процесима конструкције етничке припадности емпиријски је приступљено из квалитативног оквира и то кроз спровођење две студије. Прва и уједно главна студија имала је за циљ да испита процесе и ресурсе путем којих се појединци, млади грађани Србије, заједно са другим особама, идентификују и бивају идентификовани као припадници српске етничке заједнице. Фокус ове студије био је на анализи дискурзивних пракси и ресурса путем којих су етнички идентитети у локалном контексту додељивани, присвајани, одбацивани, али и доживљавани и конструисани. Прва студија спроведена је уз ослањање на партиципативну ангажовану методологију колективног рада сећања која је усмерена ка заједничком генерисању, анализи и деконструкцији текстова личних сећања на ситуације у којима су осећања етничке припадности била посебно истакнута. Друга студија спроведена је са циљем валидације и проширења увида добијених у првој студији

и била је усмерена на критичко-дискурзивну анализу сећања, овај пут прикупљених од ширег узорка учесника и интерпретираних индивидуално.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању

С обзиром на то да истраживање полази са социо-конструктивистичке епистемолошке позиције и ослања се на квалитативну методологију, нису дефинисане конкретне хипотезе које треба да буду потврђене или оповргнуте. Ипак, специфична теоријско-методолошка оријентација омогућила је формулисање општих претпоставки које су водиле како осмишљавање истраживања, тако и прикупљање и интерпретацију података:

- a) Људи су активни у процесима (ре)конструисања себе у датим социо-културним оквирима. Они осмишљавају своје актуелно искуство и понашање, као и сопствену прошлост, настојећи да се оријентишу и да делају у свом окружењу, како у садашњости тако и у будућности.
- b) Примарни облик ове (само)конструкције одвија се кроз симболичко посредовање, а одиграва се не само кроз вербално испољавање, већ и кроз практично делање.
- c) Језик као примарно средство симболичког посредовања није неутрално културно оруђе, нити су различити дискурзивни ресурси подједнако доступни људима из различитих друштвених група и у различитим друштвеним контекстима. Због тога је процес конструкције значења одређен доминантним дискурзивним обрасцима и режимима који су повезани са неједнаком расподелом моћи у друштву.
- d) Током процеса наративизације својих идентитета и искустава људи теже елиминисању контрадикција и настоје да изоставе све аспекте који су теже уклопиви у актуелну верзију себе и света. Управо ове контрадикције нам пружају увид у процесе конструисања који су често индикативни за напетости и конфликте на релацији лично/колективно и искуствено/дискурзивно.
- e) Током процеса истраживања потребно је рефлексивно преиспитивати и релативизовати како неоправдано раздвајање субјекта и објекта истраживања, тако и истраживача и учесника у истраживању.

4. Кратак опис садржаја дисертације

Докторска дисертација кандидаткиње Ане Ђорђевић садржи шест поглавља. Прво и последње поглавље односе се на општа разматрања предмета истраживања која су уводног и завршног карактера; друго и пето поглавље су аналитичког типа и представљају најпре теоретизацију, а касније анализу и интерпретацију предмета истраживања, док су средишња два поглавља методолошка – треће представља кратак увод у историју и основне претпоставке недовољно познате методологије коришћене у овом раду, а четврто елаборира методолошки приступ, истраживачке одлуке и рефлексивна разматрања кандидаткиње.

Прво поглавље, *Уводна разматрања*, састоји се из две целине. Прва потцртава значај бављења темом етничке идентификације у савременом контексту Србије, кроз проблематизацију различитих аспеката које ова тема са собом носи. Критичке студије идентитета и разматрања обновљеног интереса за етничку припадност у свету последњих деценија послужили су као оквир за разумевање шире друштвено-теоријске матрице у којој се проблем етничке идентификације појављује на историјски специфичан начин. Кандидаткиња је у овом делу приступила општем позиционирању рада и спецификацији теме, кроз критичко разматрање односа између етничитета и идентитета (као и шире динамике лично-друштвено) и проблематизацију статичких, једностраних и једноставних објашњења. Друга целина *Уводних разматрања* посвећена је конкретној друштвено-историјској контекстуализацији самог истраживања, где је као главни оквир представљена социолошка анализа процеса етно-национализације пост-југословенских друштава. Овај процес кандидаткиња је најпре назначила у основним цртама, а потом издвојила поједине регулативне и репрезентацијаске оквире у којима се он конкретно може евидентирати. Поред тога, издвојена су и представљена релевантна емпиријска истраживања у домаћем контексту, која се тичу политичке културе, симболичког оквира и друштвених идентификација грађана. Кандидаткиња је у овом прегледу показала интердисциплинарну ширину, с обзиром да није представила само психолошка истраживања, већ и истраживања из других дисциплина која су релевантна за разумевање друштвено-психолошке проблематике њеног истраживања.

Друго поглавље, *Теоријски оквир истраживања*, организовано је, такође, у две целине. Прва целина представља обухватан преглед релевантних приступа проблему етничитета и националности у различитим друштвеним наукама, кроз историју промишљања ове теме. Релевантне психолошке теорије – теорија социјалног идентитета и развојне теорије етничког идентитета, издвојене су и засебно представљене с обзиром на специфичност приступа проблему етничке идентификације. Значајан преокрет у друштвеним наукама у другој половини 20. века који су донели социо-конструктивистички и постструктуралистички приступи, а који је захватио и социјалну психологију, представљен је као револуционаран и за опште-психолошка, и за специфична разматрања етничке припадности у психологији. Као последица, појам идентитета у студијама националности и етничитета теоријски је проблематизован. Након образложења проблематичних аспеката доминантних психолошких теорија, следи други и уједно централни део теоријског поглавља. У њему је представљена културна психологија као општи мета-теоријски оквир за промишљање психолошких феномена. Њен значај за сопствено истраживање кандидаткиња је препознала, пре свега, с обзиром на релационистички, интерпретативни и критички приступ социјално-психолошким феноменима. Као главни аналитички домени издвојени су и теоријски елаборирани култура и сопство, да би, потом, феномен етничке идентификације био ре-теоретизован у склопу односа између ова два домена. У оквиру тога, кандидаткиња је издвојила значајна културно-психолошка разматрања и један конкретан интерпретативни модел који је у значајној мери, као аналитички оквир, водио касније интерпретације налаза.

Треће поглавље, *Колективни рад сећања*, представља историју настанка и коришћења квалитативне методологије под називом колективни рад сећања, који је кандидаткиња примењивала у свом истраживању. У њему су врло детаљно представљене и основне теоријске пропозиције ове методологије, али и њихова конзистентност са премисама културне психологије. Кандидаткиња се у овом делу упустила у разматрање и неких теоријских питања која се тичу ове методологије, а која су изразито релевантна за психологију, попут питања о статусу личног искуства у критичко-дискурзивним научним приступима. На крају су приказани и критеријуми евалуације колективног рада сећања, с обзиром да се традиционални критеријуми за процењивање квалитета не могу применити

на ову методу, због разлика у погледу онтолошких и епистемолошких основа квантитативних и квалитативних истраживања.

Четврто поглавље, *Методолошки оквир истраживања*, је веома обимно и детаљно разрађено. У њему кандидаткиња најпре образлаже квалитативни методолошки приступ у свом истраживању, позивајући се на примереност квалитативне методологије сложеним и контекстуално условљеним психолошким феноменима, сагласност овог приступа како са културно-психолошким теоријским оквиром, тако и са етичком позицијом заузетом у раду. Ова целина садржи и рефлексивни део, у коме кандидаткиња образлаже професионалне и личне разлоге упуштања у ово истраживање. Као основне разлоге коришћења колективног рада сећања наводи његов партиципативни карактер и критички приступ. Други део поглавља представља образложење примене ове методологије на феномен етничке идентификације, и то не само са методолошког већ и са политичког аспекта. Детаљно је описана и организација и спровођење самог истраживања, кроз елаборацију свих релевантних аспеката и конкретних одлука које је кандидаткиња доносила током истраживања – у погледу временске динамике, просторног сетинга, одабира узорка и конкретних учесника-истраживача. Критеријуми селекције учесника обухватили су поседовање српског држављанства и припадност генерацији рођеној деведесетих година, и ови критеријуми су такође детаљно образложени. Затим су представљена два спроведена емпиријска истраживања која су имала различит статус – колективни рад сећања је централно истраживање спроведено са две групе, студентима психологије и студентима историје, а пројекат „Испричај ми причу“ био је намењен провери и проширењу основних налаза колективног рада сећања. Након тога, следи опис конкретних фаза прикупљања и анализе података истраживања, као и приступи анализи и кораци који су предузети у различитим фазама интерпретације података. На крају су дата рефлексивна разматрања релационих, процедуралних и етичких аспеката колективног рада сећања која проистичу из ове студије.

Пето, и најобимније поглавље представља *Анализу и дискусију резултата истраживања*. Оно је организовано у три целине. Прва целина односи се на резултате колективног рада сећања, који су представљени у облику сажетих студија сећања, односно колективних анализа сваког појединачног сећања у оквиру првог истраживања. Та анализа спроведена је с обзиром на главне аспекте који се тичу конструкције субјективности у

друштвеном контексту, а који су доступни у текстовима сећања. Она укључује: значења и имплицитну теорију присутну у тексту сећања, конструкцију активности субјекта, конструкцију осећања субјекта, конструкцију других, конструкцију субјективности, и празнине и контрадикције у тексту.

Друга целина представља резултате *Упоредне анализе и дискусије студија сећања* коју је кандидаткиња самостално спровела користећи критички дискурзивни приступ. Ова анализа обухвата два плана конституисања етничких идентификација – социо-културни и лични. У склопу социо-културног плана, анализа контекста, пракси и медијатора показала је да се поједине етничке идентификације дешавају у контексту који је кандидаткиња назвала *Галерије сећања*, које представљају комеморативна места у којима младе особе узимају специфично учешће којим се на контекстуално-специфичне начине обликују њихове етничке идентификације. Потом је као значајан конститутивни аспект издвојен *Дискурс разлике и угрожености*, који је приказан као конструктиван за припадност српству непосредно након или у току друштвено-политичких тензија и сукоба. На примерима појединих сећања, углавном младића, кандидаткиња показује како лично искуство разлике између „нас“ и „њих“ бива непосредно обликовано интервенцијом компетентних других или масовних медија. Трећи значајан аспект усмерен је на једно од кључних питања која се тичу етничке припадности, а то је питање *Дома*, које је представљено кроз поређење сећања која су различито позиционирана у односу на политички контекст Србије и локалног живота. Из тих разлика проистичу и различити лични доживљаји етничке припадности. На то се надовезује и одељак који се тиче *Националних вредности и дефиниција*, односно питања које се за младе углавном покреће у иностранству и тиче се тога како се српство дефинише и како је оно вредносно позиционирано у односу на друге националности. Показано је како српство може бити представљено и одиграно на различите начине од стране младих припадника српског народа, са, поново, различитим последицама по лично искуство, међу којима се издваја осећање поноса. Наредни део анализе социо-културног оквира покреће питање *Значења припадности*, као питања које је лично колико и друштвено. Кандидаткиња у овом делу анализира улогу самих актера сећања, кроз контрадикције које су присутне у њиховим текстовима и које представљају индикаторе отпора појединца доминантним културним обрасцима. Тиме читаоце уводи у други део упоредне анализе и дискусије студија сећања,

који се тиче *Процеса етничких идентификација*. У том делу кандидаткиња анализира различите аспекте, овог пута, личног плана на коме се појављују етничке идентификације, не испуштајући из вида њихову друштвену конструисаност. Први анализирани аспект је *Здраворазумски однос*, у коме се на примеру различитих сећања интерпретира етничка идентификација младих као имплицитни процес подразумевања етничке припадности, и начина на који се она конструише у социјалном контексту. Потом следи аспект *Социјална позиција и перформирање етничког*, у коме је етничка припадност интерпретирана са аспекта спољашње социјалне конструкције, са функцијом представљања другима и себи шта то значи бити припадник српског народа. *Сусрет са етничким или прекид* представља аспект који се тиче изазова, криза и промена у разумевању етничке идентификације, када долази до освешћивања етничке припадности и постављања питања њеног личног значаја за особу. У већ постојећој литератури овај аспект се истиче као најзначајнији и преломни у, такозваном „развоју етничког идентитета“, али кандидаткиња проблематизује дискурс развоја као прогресивног долажења до тачке чврсте етничке везаности. Уместо тога, анализира тензије и нова сазнања која долазе услед различитих сусрета младих (како са другима, тако и са аспектима друштвеног окружења), као и последице по њихова лична разумевања и доживљај етничког идентитета. За неке младе, нова сазнања освешћују етничку припадност као један нови „идентитет“, за друге подстичу виђење историјске постојаности и солидарност са жртвама рата, без обзира на њихов етнички идентитет, за треће подстичу личну идентификацију и придруживање српству у борби против „њих“, а за четврте изазивају бес, стид и отклон од етно-националне припадности. Најзад, анализом личних *Искустава етничког*, кандидаткиња показује да постоје два начина на који се могу јавити и разумети лична искуства, а која имају суштински различите последице. Она лична искуства која се у сећањима младих појављују кроз освешћивање, погођеност и рефлектовање о значају етничке припадности за особу или за друштво у целини, резултирају осећањима емпатије, солидарности или повлачења и усамљености. Лична искуства младих која се заснивају на доминантним друштвеним дискурсима, нормама и праксама, попут „идентитета“, разлике и национализма, резултирају доживљајем различитости и супериорности, угрожености и претње, а у крајњем случају, мржње и борбености.

Последња, трећа целина петог поглавља представља резултате анализе сећања прикупљених у другом истраживању названом „Испричај ми причу“. С обзиром да је оно обављено онлајн, кандидаткиња најпре даје преглед општих карактеристика узорка који је чинило укупно 42 учесника са валидним учешћем, као и дескриптивну анализу релевантних одлика које се тичу пола, године рођења, места рођења и тренутног боравка, завршеног нивоа образовања, као и националне опредељености. Након констатовања да је узорак довољно хетероген с обзиром на демографске карактеристике учесника, дат је кратак преглед карактеристика текстова сећања и образложен приступ њиховој анализи. С обзиром на валидациони карактер ове студије, кандидаткиња не спроводи детаљну и дубинску квалитативну анализу, већ је примарно оријентисана на поређење нових увида са оним добијеним у претходном истраживању, уз указивање на нове контекстуалне и личне аспекте који су се појавили, као и оне који могу бити повод за будућа истраживања.

Дискусију налаза другог истраживања кандидаткиња изводи кроз шест одељака. У првом, *Бити на свом, са својима: свакодневна искуства и праксе*, претежно се појављује здраворазумски однос према етницитету, у склопу уобичајеног живота младих учесника, породичних окупљања и догађаја, као и организованих религијских пракси. Поједини учесници евоцирају сећања из детињства, када је земља била у свеобухватној друштвеној и економској кризи. Ова сећања уводе у следећу тему, *Детињство усред кризе: рез који посредује заједништво*, која се тиче тешких заједничких искустава у склопу егзистенцијално претећих догађаја по читаву нацију и учеснике истраживања који су били у периоду раног детињства. У том контексту, искуство заједништва и колективне идентификације тумачи се као подстакнуто друштвеном кризом и ратним конфликтима. Следећи одељак, *Сусрети (и расанци) са Другима*, указује на различите сусрете младих припадника српске нације са припадницима сопствене и других нација путем којих се на различите начине конструише и доживљава колективна припадност или отуђење. Ови процеси су доминантно под утицајем непосредног контекста у коме се сусрети одвијају, а у појединим случајевима и ширих политичких дешавања, попут распада Југославије, отцепљења Црне Горе и нерешеног косовског питања. Наредни одељак, *Бити бољи од Других*, кандидаткиња дискутује као надградњу над различите облике сусрета у претходном одељку, овог пута са фокусом на компетитивност и позитивно представљање сопствене нације и културе, у контексту претежно спортских догађаја. Констатује да су

они доста бројни, и да се махом тичу доживљаја личне етничке идентификације и националног поноса. Спорт, стога, тумачи као протективни фактор у односу на претходну тему. Након тога, следи тема у којој се национално питање (које више и није искључиво етничко) тумачи у склопу могућности и немогућности младих у садашњој Србији, а које се тичу како научно-технолошких, тако и друштвених ограничења. Кандидаткиња сећања са овом тематиком интерпретира кроз *Отклон од националног*, будући да у њима млади имплицитно или експлицитно говоре о томе да се не осећају или не желе да се осећају као Срби, због чега неки разматрају и одлазак из земље. Наводи сећања и коментаре појединих учесника који тумаче појам националности као алат за креирање разлика, због чега га категорички одбацују и артикулишу потребу за алтернативним облицима идентификације. Најзад, последња тема у оквиру дискусије налаза другог истраживања, истиче у први план активни ангажман младих у Србији који се конституише на заједничким циљевима, односно *Борби за боље сутра*. Кандидаткиња раздваја она сећања младих која су заснована на грађанским циљевима и она заснована на етно-националним циљевима, упућујући да потоња фигурирају у дискурсу национализма и друштвених подела, али са отклоном од насиља. На крају тог одељка враћа се на питање односа између личног искуства и дискурса, те указује на то да су сећања писана са различитих позиција с обзиром на тај однос и уз ослањање на различите дискурзивне ресурсе (од којих су неки ближи, а неки даљи од доминантних друштвених дискурзивних матрица), те да се на основу овако осмишљеног истраживања показује да су етничке идентификације многоструке и доминантно зависне од могућности и ограничења друштвеног контекста.

Последње, шесто поглавље су *Завршна разматрања*, у којима је најпре дат преглед основних налаза оба истраживања у покушају генерализације закључака, а с обзиром на оквир разумевања колектива који се дефинише на укрштању етничког и генерацијског. Кандидаткиња је покушала да постави основу генерацијски специфичног, а ипак теоријски довољно општег разумевања етничких идентификација у контексту прве две деценије 21. века у Србији. Потом, као значајан аспект завршних разматрања преиспитује статус личних сећања као емпиријског материјала, те образлаже различите начине на који се лична сећања могу разумети и анализирати, и са каквим последицама. Након тога следи дискусија о два најзначајнија аспекта за разумевање ретеоретизованог и иновативно емпиријски истраженог феномена етничке идентификације – проблем агенности и

проблем припадности. У овим одељцима кандидаткиња интерпретира порекло моћи деловања појединаца у друштву с обзиром на проблем етничитета, као и темељно егзистенцијално питање припадности, које може, али не мора бити засновано на етничитету. У закључку, кандидаткиња изнова позиционира предмет истраживања у шире друштвено-теоријске дилеме које се тичу односа између националног и етничког, те етничког и грађанског, а у склопу актуелних друштвених проблема и нерешених питања, попут Косова. На самом крају, враћа се на питање односа колективног и личног на један измењен начин који отвара могућност нових облика колективне идентификације и учешћа појединаца у друштвено-политичком животу.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Доприноси ове студије су вишеструки и могу се оквирно поделити на теоријске, методолошке, емпиријске и етичко-политичке.

Усмереност на феномен који је инхерентно интердисциплинаран научницима намеће захтев да се у истраживању таквог феномена према њему односе избегавајући поједностављујуће и једностране приступе који су често последица дисциплинарних пристрасности. Кандидаткиња је кроз темељну упознатост, критичку евалуацију и интеграцију различитих теоријских приступа феномену етничког идентитета и етничитета који долазе из више дисциплина друштвених и хуманистичких наука била на висини овог задатка. На тај начин је теоријски допринела како доминантном приступу етничком идентитету у социјалној психологији (који је препознат као вишеструко мањкав), тако и теоретизацијама овог феномена у културној психологији (у којој је овај рад, на основу теоријске и емпиријске оријентације, ситуиран).

Методолошки допринос рада је двострук. Са једне стране, састоји се у пионирској примени ангазоване и партиципативне методологије колективног рада сећања на феномен етничких идентификација. Са друге стране, истраживање представља у методолошком смислу пионирски пројекат у локалном контексту у ком колективни рад сећања није до сада коришћен у истраживачке сврхе (а његово коришћење у психологији, и ван наше земље, такође је и даље веома ретко).

Емпиријски део ове дисертације убедљиво је указао на потенцијале и домете коришћене методологије у истраживању једне комплексне, интердисциплинарне и политички релевантне теме, што може бити подстицајно за њено даље коришћење у локалном контексту и у оквирима психологије. Истовремено, добијени налази представљају значајан допринос разумевању социо-културне условљености процеса етничког идентификовања, релевантних симболичких ресурса и друштвених пракси којима је етничко (само)позиционирање посредовано и импликација по доживљавање и агенсност субјеката.

На крају, иако не мање значајно, спроведено истраживање је, кроз рефлектовање о сопственој политичкој позицији и покушај да експлицира друштвено-политичке импликације одређених концептуализација, начина истраживања и емпиријских налаза о етничким идентитетима, заузело ретко етички и политички одговорно становиште у психологији. Томе је допринео и избор ангажоване методологије која има потенцијал да учеснике у истраживању подстакне на критичку рефлексију сопствених идентитетских позиционирања, што може допринети активнијем односу према себи и друштвеним условима који нас конституишу. Споменути доприноси посебно су релевантни с обзиром на политички значај феномена етницитета и на историјску улогу коју је одиграо у друштвено-политичким дешавањима у локалном контексту.

6. Закључак

На основу детаљне анализе докторске дисертације Ане М. Ђорђевић „ЕТНИЧКЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ: КОНСТРУИСАЊЕ ЗНАЧЕЊА КРОЗ КОЛЕКТИВНИ РАД СЕЋАЊА“ Комисија закључује да изведено истраживање потврђује изразите научне компетенције кандидаткиње – одлично разумевање теоријских приступа унутар и изван дисциплинарних граница психологије, способност да разноврсне теоријско-методолошке ресурсе адекватно повеже и интегрише у комплексан емпиријски нацрт, инвентивност и компетентност у коришћењу квалитативне методологије и вештину интерпретације добијених података, као и способност да препозна и шире, како теоријске тако и друштвено-политичке импликације добијених налаза. Докторска дисертација Ане М. Ђорђевић написана је у складу са одобреним предлогом и представља самостално и

оригинално научно дело које на иновативан, обухватан и заснован начин истражује комплексан и друштвено-политички релевантан феномен етничких идентификација.

На основу свега наведеног Комисија предлаже Наставно-научном већу Филозофског факултета Универзитета у Београду и Већу научних области Универзитета у Београду да прихвате позитиван реферат о завршеној докторској дисертацији Ане М. Ђорђевић „ЕТНИЧКЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ: КОНСТРУИСАЊЕ ЗНАЧЕЊА КРОЗ КОЛЕКТИВНИ РАД СЕЋАЊА“ и одобре њену јавну одбрану.

Београд, 19. април 2021.

Комисија:

доц. др Биљана Станковић (менторка)
Филозофски факултет Универзитета у Београду

проф. др Александар Бауцал
Филозофски факултет Универзитета у Београду

проф. др Ивана Спасић
Филозофски факултет Универзитета у Београду

доц. др Светлана Јовић
Њујоршки државни универзитет (State University of New York)